

فراشان مدرسه دارالفنون در دوران پیشامشروطه

مقالات

● دکتر امین محمدی*

اشاره

اغلب کسانی که تا امروز دربارهٔ مدرسهٔ دارالفنون نوشته‌اند، بیش از هر موضوع دیگری به بنیان‌گذار، رؤسا، معلمان و شاگردان این مدرسه توجه نشان داده‌اند. اما آیا این افراد تنها نقش آفرینان اولین مدرسهٔ نوین ایران بودند؟ پاسخ به این سؤال بدون هیچ تردیدی منفی است. منابع تاریخی نشان می‌دهند، فراشان از جمله کسانی بودند که از بدو تأسیس دارالفنون در این مدرسه خدمت می‌کردند. اطلاعات ما دربارهٔ فراشان دارالفنون نسبت به دیگر اهالی این مدرسه بسیار ناچیز است. به این دلیل و دلایلی چون ناچیز دانستن نقش فراشان، تاکنون هیچ‌گاه پژوهشگری به چندوچون شغل فراشی دارالفنون نپرداخته است. فراشان مدرسهٔ دارالفنون چه کسانی بودند و چه وظایفی داشتند؟ در این مقاله تلاش کرده‌ایم، ضمن پاسخ به این سؤال، چند سند تاریخی مهم دربارهٔ این قشر زحمتکش بازخوانی و معرفی کنیم.

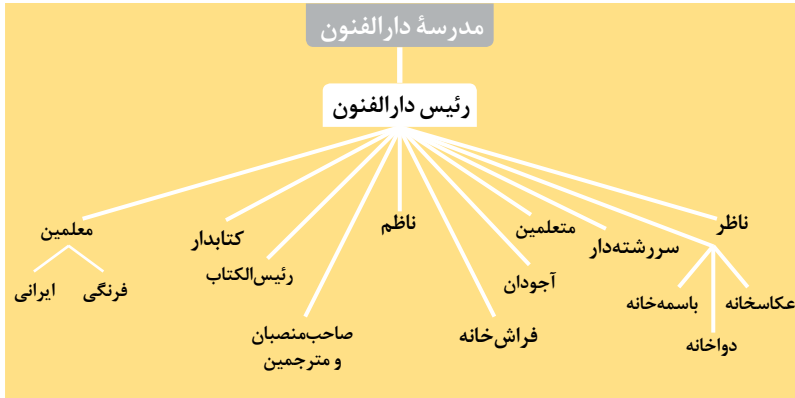
(۱) مقدمه

بر اساس فهرستی که محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، وزیر انطباعات و دارالترجمهٔ حکومت ناصرالدین‌شاه ارائه کرده است، در تشکیلات مدرسهٔ دارالفنون، جدا از شاگردان، در بخش اجرایی و آموزشی، دست کم ۶۹ نفر مشغول خدمت بودند. شماری از این افراد معلمان ایرانی و فرنگی بودند که همراه با کسانی مانند کتابدار، مسئول عکاس‌خانه، باسمه‌خانه^۱، صاحب‌منصبان و مترجمان در بخش آموزشی فعالیت می‌کردند. تعداد دیگری از این افراد در بخش اجرایی فعالیت داشتند. در رأس آن‌ها رئیس مدرسه قرار داشت و یک ناظم و آجودان نیز تحت امر او بودند. فراشان پایین‌ترین گروه از کارکنان دارالفنون

۱. باسمه‌خانه: چاپخانه

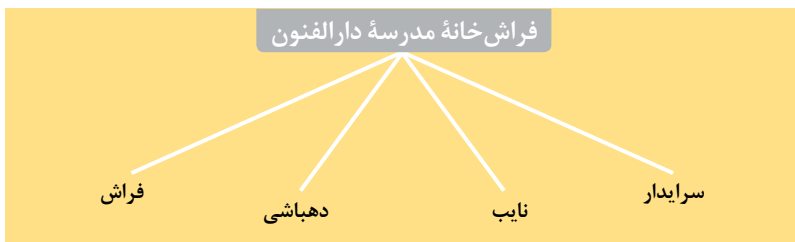
* پژوهشگر پژوهشکدهٔ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران E-mail: Amin.Mohammadi64@ut.ac.ir

بودند که در بخش فراشخانه مدرسه خدمت می‌کردند. فراش‌خانه مدرسه دارالفنون که متشکل از یک نایب، یک دهباشی، یک سرایدار و هشت فراش بود، تحت امر رئیس، ناظم و آجودان مدرسه، امور اجرایی را بر عهده داشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴، ج ۱: ص ۴۰۴-۴۰۳).

▲ تشکیلات مدرسه دارالفنون بر اساس فهرست اعتمادالسلطنه ▲

با وجود اینکه در فهرستی که اعتمادالسلطنه از کارکنان دارالفنون ارائه کرده است، فراشان آخرین گروه از کارکنان این مدرسه هستند، در سندی مربوط به سال ۱۲۷۵ق، یعنی در فاصله حدود هفت سال از تشکیل دارالفنون، از منصب سقای دارالفنون نام برده شده که وظیفه آن آب‌رسانی به این مدرسه است. بر اساس این سند مالی، حکومت قاجار پنج خروار و ۴۰ من علیق^۱ به سقای مدرسه دارالفنون طی شش ماه پرداخته است (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۳۲/۱۵۵۶). به نظر می‌رسد، این فرد به عنوان زیر مجموعه سقاخانه سلطنتی^۲، وظیفه تأمین آب دارالفنون را بر عهده داشته و رسماً جزو کارکنان مدرسه نبوده است.

▲ ساختار فراش‌خانه مدرسه دارالفنون بر اساس فهرست اعتمادالسلطنه ▲

۱. ترکیب جو و گاه.
۲. سقاخانه سلطنتی وظیفه تأمین آب دربار شاهان قاجار را بر عهده داشت.

در مدرسه
دارالفنون، آجودان
مسئول ویژه
حضور و غیاب
معلمان بود

اما فراشان چه کسانی بودند و چه وظایفی داشتند؟ فراش در لغت به معنای «آنکه فرش و بساط گسترد» (لغتنامه دهخدا، ذیل واژه فراش) و در اصطلاح به شخصی گفته می‌شد که زیردست افراد عالی‌رتبه، وظیفه خدمت‌رسانی را برعهده داشت. در دوره قاجار فراشان کسانی بودند که در خدمت شاهان، شاهزادگان و به‌طور کلی طبقه فرادست وظیفه امور اجرایی را بر عهده داشتند. به گفته عبدالله مستوفی «فراش نماینده قهر سلطنت استبدادی بود که گذشته از سقط‌کاری^۱ خانگی، مانند جاروکردن، آب‌پاشی و چادرزدن، تمام اجرائیات دولتی از نامه‌رسانی و وصول مالیات گرفته تا اعدام، تماماً برعهده فراش‌ها محول بود» (مستوفی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۴۰۵). افزون بر این وظایف، امور دیگری به فراشان سپرده می‌شد؛ برای مثال:

- حفاظت از خزانه عامره (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۲۳۲۷/۲۳۲۲)؛
- آشپزی برای شاه (مستوفی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۴۰۵)؛
- دستگیری بدهکاران مالیاتی (مصدق، ۱۳۶۴: ۳۵).

۲) فراشان مدرسه دارالفنون چه وظایفی برعهده داشتند؟

اطلاعات ما از چندوچون کار فراشان بسیار ناچیز است. هیچ دستورالعملی درباره وظایف فراشان تحت خدمت مدرسه دارالفنون در دست نیست. بر اساس شرحی که میرزا آقاخان^۲، یکی از شاگردان دارالفنون، از کیفیت امور مدرسه ارائه کرده است، می‌توان تصویری کلی از شماری از کارهایی که فراشان دارالفنون انجام می‌دادند، ترسیم کرد. از جمله مهم‌ترین وظایف فراشان دارالفنون می‌توان موارد زیر را نام برد:

● خبر کردن معلمان غایب

در مدرسه دارالفنون، آجودان مسئول ویژه حضور و غیاب معلمان بود. او یک ساعت پس از شروع به کار مدرسه، فراشی را برای خبر کردن معلمان غایب می‌فرستاد (آقاخان، ۱۳۵۳: ۹۸۱).

● بردن ناهار اهالی دارالفنون

مدرسه دارالفنون در دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه به معلمان و شاگردان ناهار رایگان می‌داد. به گفته آقاخان، مقارن ظهر زنگ ناهار به صدا در می‌آمد و فراشان وظیفه داشتند از آشپزخانه مدرسه ناهار اهالی دارالفنون را بیاورند. برای شاگردان،

۱. کارهای جزئی.

۲. نویسنده در اثرش خود را این‌گونه معرفی کرده است: «این بنده موسوم به آقاخان، ولد مرحوم حسینقلی‌خان، در اوآن وزارت مرحوم اعتضادالسلطنه، به تصویب اولیای خود، وارد دارالفنون شدم و جزو متعلمین مشغول تحصیل بودم» (آقاخان میرزا، ۱۳۵۳: ۹۷۹).

مهم‌ترین
وظیفه‌ فراشان
برقراری نظم
در مدرسه
دارالفنون بود

هر چهار نفر یک مجموعه نهار می‌گذاشتند که شامل «یک دوری چلو و یک بشقاب خورش و یک کاسه آبگوشت، یک بشقاب سبزی و پنیر و دو تا نان سنگک و یک بشقاب هم برانی» بود. برای رؤسای مدرسه و معلمان هم در اتاق مخصوص نهار توسط فراشان برده می‌شد. در نهایت، پس از صرف نهار، فراشان وظیفه داشتند ظروف نهار را جمع کند (پیشین).

◎ خبرکردن شاگردان برای نماز

پس از صرف نهار، فراش به دستور ناظم مدرسه به دور اتاق‌های می‌گشت و شاگردان مدرسه را امر می‌کرد که وضو بگیرند و برای خواندن نماز به مسجد بروند. پس از حضور شاگردان در مسجد، فراش به ناظم اطلاع می‌داد که همه حاضرند، «معلم عربی را جلو می‌انداخت که بیايد به مسجد و خودش هم توی صف‌ها می‌گشت تا اینکه نماز تمام شود» (پیشین).

◎ تنبیه شاگردان دارالفنون

بدون شک مهم‌ترین وظیفه فراشان برقراری نظم در مدرسه دارالفنون بود. فراشان به دستور رئیس یا ناظم مدرسه وظیفه داشتند شاگردان تنبیل یا بی‌نظم دارالفنون را تنبیه کنند. به گفته یحیی دولت‌آبادی «برای جلوگیری از نافرمانی بزرگ‌زادگان به امر دولت، ده نفر فراش قرمزپوش، با چوب و فلک معمولی آن عهد، به دارالفنون فرستاده می‌شوند که اعیان‌زادگان خلاف‌کار را فراشان دولتی با چوب و فلک سلطنتی تأدیب نمایند» (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۲۷).

۳) شمار فراشان شاغل در دارالفنون

همان‌طور که گفته شد، در دوره ناصری، در فراش‌خانه مدرسه دارالفنون یک نایب، یک دهباشی، یک سرایدار و ۸ فراش، جمعاً ۱۱ نفر مشغول خدمت بودند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴، ج ۱: ۴۰۴). مشخص نیست که آیا نایب، دهباشی و سرایدار عنوان فراش را داشته‌اند یا نه. بر اساس اسنادی از سال ۱۳۱۷ و ۱۳۲۰ ق، مقارن سلطنت مظفرالدین‌شاه، ۱۱ دست لباس به فراشان اختصاص یافته است (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۵۱۱-۲۳۲ و ۱۵۱۲-۲۳۲). معلوم نیست این ۱۱ دست لباس برای همه کارکنان فراش‌خانه بوده یا تعداد فراشان از ۸ نفر در دوره ناصری به ۱۱ نفر در دوره مظفری افزایش داشته است. از طرف دیگر یحیی دولت‌آبادی تعداد فراشان را ۱۰ نفر گزارش کرده است (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۲۷).

فراشان سالانه
میزان مشخصی
جیره و علیق
می گرفتند

اطلاعات دقیقی از میزان حقوق دریافتی فراشان دارالفنون به دست نیامد. در کتابچهٔ مواجب اهالی دارالفنون که در آن میزان مواجب رئیس، ناظم، معلمان فرنگی و ایرانی و شاگردان دارالفنون ثبت شده است، اثری از میزان مواجب دریافتی فراشان نیست (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۲۲۷۸-۲۹۵). از آنجا که فراشان سلطنتی سالانه بین ۳۰ تا ۱۰۰۰ تومان حقوق دریافت می کردند، به نظر می رسد فراشان دارالفنون نیز، بسته به میزان نفوذشان حقوقی برابر با دیگر فراشان حکومت قاجار دریافت می کردند (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۵۱۱-۲۳۲).

منابع نشان می دهند که فراشان دارالفنون افزون بر حقوق، مزایایی دیگری در قالب لباس، جیره و علیق دریافت می کردند. بر اساس اسناد مالی به جای مانده از دوران سلطنت مظفرالدین شاه، به فراشان مدرسه دارالفنون سالانه یک دست لباس داده می شد. این لباس قرمز رنگ و از جنس ماهوت که نوعی پارچهٔ پشمی ضخیم بود، دوخته می شد. در این اسناد، لباس فراشان سرداری و شلوار ماهوت توصیف شده است (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۵۱۱-۲۳۲ و ۱۵۱۲-۲۳۲). افزون بر لباس، فراشان سالانه میزان مشخصی جیره و علیق می گرفتند. «جیره» به مقدار مشخصی از مواد غذایی گفته می شود که در فاصله های زمانی معین روزانه، هفتگی، ماهانه و سالانه به کسی می دهند (لغت نامه دهخدا، ذیل واژه جیره) و «علیق» ترکیبی از جو و کاه بود که برای مصارف اسب و قاطر فراشان به آن ها داده می شد. بر اساس اسناد مالی مربوط به دوره سلطنت مظفرالدین شاه، حکومت قاجار سالانه ۹۷ تومان و ۵۶۰۰ دینار بابت هزینه ۲۱ خروار و ۴۴ من جیره، و ۴ خروار و ۲۰ من علیق فراشان مدرسه دارالفنون می پرداخته است (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۵۱۱-۲۳۲).

[سند شماره ۱]

سررشته^۱ سنه^۲ سیچقان ئیل^۳

قیمت ملبوس فراشان مدرسه مبارکه دارالفنون، از بابت هذه السنة سیچقان ئیل، مطابق سنه ماضیه، به تاریخ شهر ذی حجه ۱۳۱۷ [قمری].

[سیاق]: ۱۱ دست مقررأ [هر دست] ۵ تومان و ۶۳۲۵ دینار:

سرداری^۳ ماهوت^۴: ۶ تومان و ۹۴۰۰ دینار

ماهوت دو ذرع و نیم فی ۱ تومان جمعأ ۲ تومان و ۵۰۰۰ دینار

قدک^۵ آستر: ۷۵۰۰ دینار

اجرت: ۳۰۰۰ دینار

قزن قفلی^۶ قیطان^۷: ۹۹۰۰ دینار

شلوار ماهوت: ۱ تومان و ۶۹۲۵ دینار

ماهوت: ۱ ذرع فی ۱ تومان و ۱۰۰۰ دینار [جمعأ] ۱ تومان و ۳۷۵۰ دینار

ماهوت گلی: ۸۷۵ دینار

اجرت: ۲۰۰۰ دینار

پولک: ۳۰۰ دینار

[مجموعأ]: ۶۱ تومان و ۹۵۷۵ دینار، [منهای] ۶ تومان و ۱۹۵۷ دینار رسوم تومانی ۱۰۰۰ دینار:

باقی: ۵۵ تومان و ۷۶۱۸ دینار [منهای] تومانی ۲۰۰ دینار برات نویس (۱ تومان و ۱۱۵۲ دینار):

باقی: ۵۴ تومان و ۶۴۶۶ دینار. صادر شد. وجهه، حواله.

۱. دفتر ثبت و ضبط اسناد مالی.

۲. سال موش.

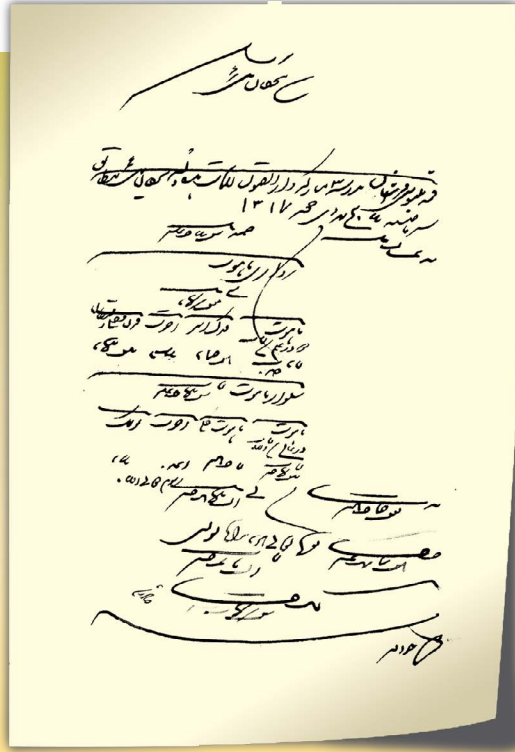
۳. نوعی لباس مردانه بلند که پشت آن چین دار بود و روی لباس‌های دیگر می‌پوشیدند.

۴. نوعی پارچه پشمی ضخیم پرزدار.

۵. پارچه کرباسی رنگ‌کرده.

۶. «قلابی» دو بخشی که مانند تکمه برای وصل کردن دو طرف لباس به کار می‌رود.

۷. «قیطان» در لغت به معنای نخ ضخیمی است که قطر آن بیشتر از یک میلی‌متر باشد. و به دوخت و اتصال این نخ‌های ضخیم روی پارچه قیطان دوزی می‌گویند.

سند شماره ۱. هزینه لباس فراشان مدرسه مبارکه
(سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۵۱۱-۲۳۲).

[سند شماره ۲]

سررشته سنه سیچقان نیل

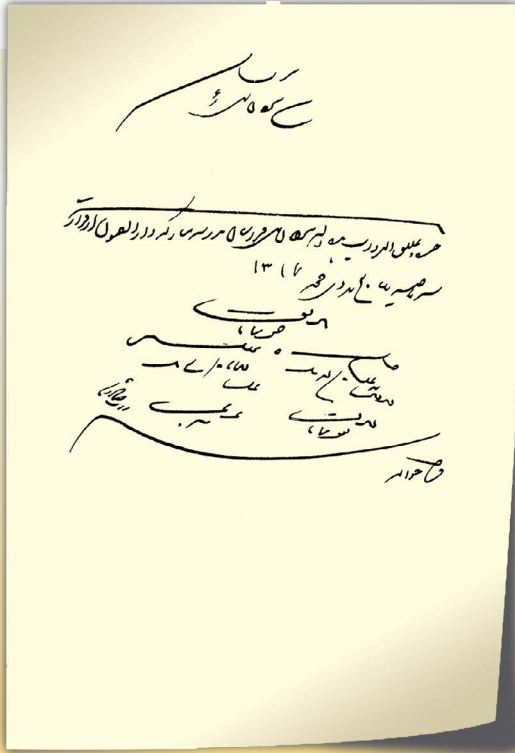
جیره و علیق الدواب هذه السنه سیچقان نیل فراشان مدرسه مبارکه دارالفنون، از قرار سنه ماضیه، به تاریخ شهر ذی حجه ۱۳۱۷ [قمری].

[سیاق]: ۹۷ تومان و ۵۶۰۰ دینار

جیره: ۲۱ خروار و ۲۴ من، فی ۴ تومان [جمعاً] ۸۴ تومان و ۹۶۰۰ دینار

علیق: ۴ خروار و ۲۰ من، فی ۳ تومان [جمعاً]: ۱۲ تومان و ۶۰۰۰ دینار

وجهه حواله - برات صادر شد.

سند شماره ۲

[سند شماره ۳]

سررشته سنه بارس نيل^۱
توجیہات و مقررات
توجیہات
جیره و علیق
معلمین و اهالی مدرسه دارالفنون

جیره و علیق الدواب فراشان مدرسه مبارکه دارالفنون، از قرار سنه
ماضیه، شهر محرم ۱۳۲۰ [قمری.أ.]

۱. سال پلنگ.

[سیاق]: ۲۵ خروار و ۴۴ من^۱:

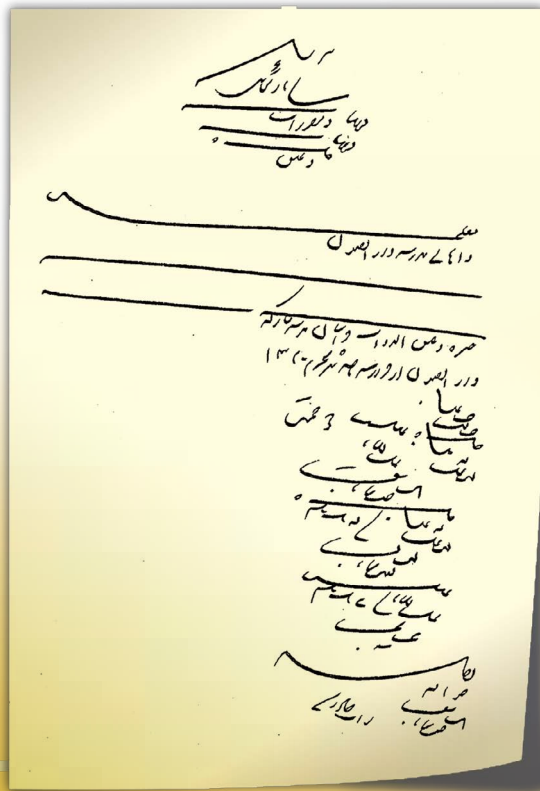
جیره: ۲۱ خروار و ۲۴ من

علیق: ۴ خروار و ۲۰ من فی ... [جمعاً] ۹۷ تومان و ۵۶۰۰ دینار

جیره: ۲۱ خروار و ۲۴ من فی خرواری ۴ تومان [جمعاً] ۸۴ تومان و ۹۶۰۰ دینار

علیق: ۴ خروار و ۲۰ من فی خرواری ۳ تومان [جمعاً] ۱۲ تومان و ۶۰۰۰ دینار

وجهه حواله: ۹۷ تومان ۵۶۰۰ دینار - برات صادر شد.

سند شماره ۳

۱. اصل: ۴۵.

[سند شماره ۴]

سررشته سنه بارس نیل

قیمتِ ملبوس فراشان مدرسه دارالفنون، از بابت هذه السنه بارس نیل، مطابق سنه ماضیه، به تاریخ شهر محرم ۱۳۲۰ [قمری].

[سیاق]: ۱۱ دست مقررأ ۵ تومان و ۶۳۲۵ دینار

سرداری ماهوت: ۳ تومان و ۹۴۰۰ دینار

ماهوت دو زرع و نیم، مقررأ ۱ تومان جمعأ: ۲ تومان و نیم.

قدک جهت آستر: ۷۵۰۰ دینار

اجرت: ۳۰۰۰ دینار

قزن قفلی قیطان: ۹۹۰۰ دینار

شلوار ماهوت: ۱ تومان و ۶۹۳۵ دینار

ماهوت ۱۰ ذرع مقررأ ۱ تومان و ۱۰۰۰ دینار، [جمعأ]: ۱ تومان و ۹۷۵۰ دینار

ماهوت گلی: ۸۷۵ دینار

اجرت: ۲۰۰۰ دینار

پولک: ۳۰۰ دینار

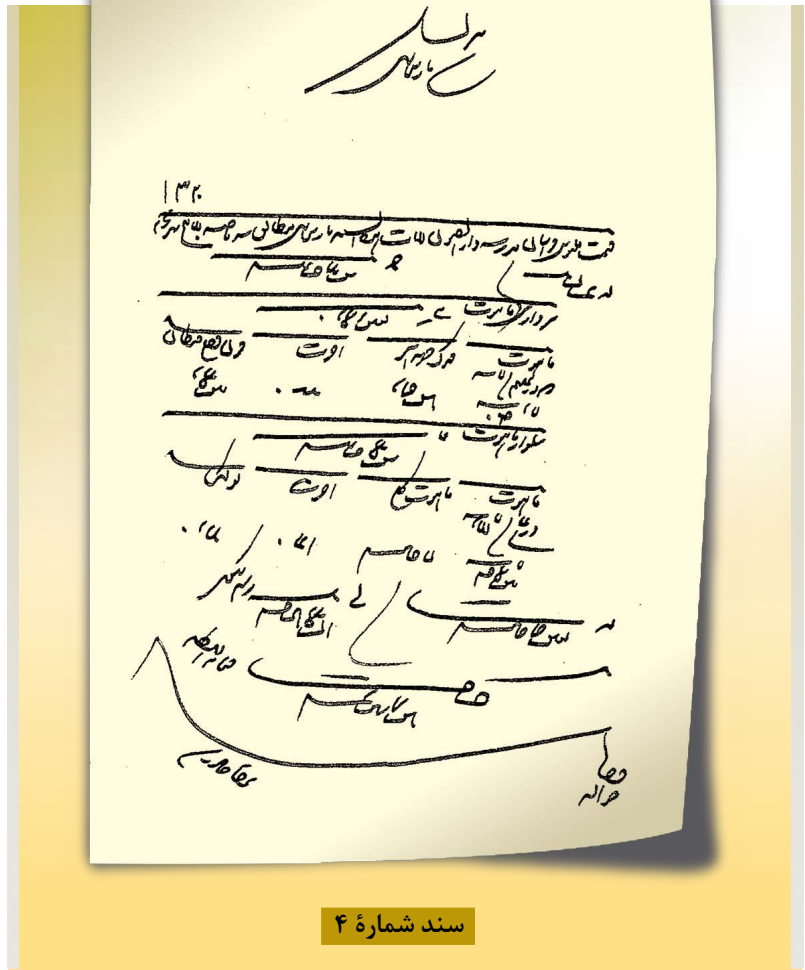
[مجموعأ]: ۶۱ تومان و ۹۵۷۵ دینار [منهای] ۶ تومان و ۱۹۵۷ دینار رسوم تومانی

یک قران

باقی: ۵۵ تومان و ۷۶۱۸ دینار - فخام السلطنه^۱

حواله وجهه. برات صادر شد.

۱. احتمالاً موسی خان فخام السلطنه که بعدها منشی دربار احمدشاه شد.

سند شماره ۴

منابع

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۷۴). چهل سال تاریخ ایران (ج ۱). به تصحیح ایرج افشار. انتشارات اساطیر. تهران.
۲. آقاخان، میرزا (۱۳۵۳). «تاریخچه‌ای از دارالفنون». مجله وحید، شماره ۱۳۵. اسفند.
۳. حاجی قاسمی، زهرا و دیگران (۱۴۰۰). «مطالعه تطبیقی نقوش و انواع سوزن‌دوزی در پوشاک زنان و مردان دربار قاجار». مجله هنرهای صنعتی ایران. شماره ۱. بهار و تابستان.
۴. دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱). حیات یحیی (ج ۱). انتشارات عطار. تهران.
۵. مستوفی، عبدالله (۱۳۸۴). شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی دوران قاجار- ج ۱). انتشارات زوار. تهران.
۶. مصدق، محمد (۱۳۶۴). خاطرات و تألمات دکتر محمد مصدق. به کوشش ایرج افشار. انتشارات محمدعلی علمی. تهران.
۷. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۵۱۱-۲۳۲۲، ۱۵۱۲-۲۳۲۲، ۱۵۵۶-۲۳۲۲، ۲۳۲۲-۲۳۲۲ و ۲۳۲۲-۲۳۲۲.